

PETER VAN ZILFHOUT

Ter wereld komen

Peter Sloterdijk en het nut van geestelijke oefeningen in tijden van crisis

CRISIS IN HET HANDELEN?

Een echte crisis, laat staan een oorzaak van een crisis aanwijzen, is geen gemakkelijke zaak. Is de levensbeschouwing, of de filosofie, of zelfs de cultuur, in een crisis geraakt? Wie kan dit zeggen? Daar komt bij dat crisis een intrinsiek onderdeel is van een cultuur. Crisis bevordert verandering en soms vooruitgang. Zou dan wellicht het docentschap in een crisis zijn geraakt? Een crisis die verder reikt dan de onderwijskundige crisis, die langzamerhand wel als bewezen mag worden beschouwd, een crisis ook waarvoor onderwijskundigen en docenten gelijkelijk verantwoordelijkheid dragen.

De crisis waar ik op doel is een crisis van het docentschap die niet alleen naar professionele achtergronden en situaties verwijst maar ook een persoonlijk karakter draagt. Niet bedoeld is een psychologische crisis, zoals bijvoorbeeld te zien in de recent uitgebrachte film *Entre les murs*. Deze film is gepresenteerd en gereciperd als een film over een moedig docent die in uiterst moeilijke omstandigheden in een 'problematische' school zijn beste krachten geeft om de achtergestelde leerlingen onderwijs te geven en hen aan te moedigen. Echter, bij het kijken naar deze film kreeg ik de indruk dat het eerder gaat over een docent die, door eigen toedoen en te hoge verwachtingen over zichzelf, de greep op de situatie aan het verliezen is, en steeds minder in staat is het gedrag van de leerlingen goed in te schatten en te be-

noemen. Aan het einde van de film is hij zijn belangrijkste leerlingen kwijt en heeft hij hen in een situatie geplaatst, in zijn eigen klaslokaal – ‘entre les murs’ –, die ik zonder meer als gevaarlijk voor hen wil bestempelen. Zo’n soort crisis bedoel ik dus niet als ik hier over ‘crisis’ spreek. Crisis is, altijd, onderdeel van de cultuur, maar de specifieke crisis van de leraar nu zou ik willen omschrijven als, heel direct en persoonlijk, handelingsverlegenheid.

De persoonlijke crisis is er een die het handelen van de docent betreft. Het is een crisis die zich uit in handelingsverlegenheid. Een voorbeeld hiervan uit de eigen praktijk: een aantal studenten van een opleiding voor een sociaal beroep is aanwezig bij een bijeenkomst met docenten waar we een dialoog houden over het thema van diversiteit. Diversiteit in deze bijeenkomst staat vooral voor de ontmoeting tussen docenten en studenten met een verschillende culturele achtergrond. De studenten onderzochten in het kader van hun afstuderen de plaats van diversiteit in de opleiding. Vragen van hen zijn bijvoorbeeld: ‘welke onderlinge bejegening is gepast, wat mag wel en wat mag niet op het vlak van acceptatie van culturele verschillen in het kader van een beroepsopleiding?’ en: ‘welke methoden en welke manieren van contact leggen leren wij als studenten in situaties waarin diversiteit de overhand heeft?’ Docenten, zo hielden de studenten ons tijdens de bijeenkomst voor, lijken situaties te ontlopen waarin zij grenzen zouden moeten aangeven, waarin ze relativering dan wel juist het vasthouden van eigen waarden zouden moeten tonen. Het was niet zozeer dat de docenten verkeerd of onwelgevallig voorbeeldgedrag vertonen; zij vertonen eigenlijk geen gedrag, om zo te zeggen. Zij ontlopen situaties waarin ze expliciet moeten optreden vanuit hun eigen levensbeschouwelijke overtuiging. Zij tonen handelingsverlegenheid en verbergen hun waarden. Maar, stelden de studenten, als docenten al niet in staat zijn om handelend een voorbeeld te geven, hoe verwachten zij dan dat wij ons in het werk en in de samenleving gedragen inzake cultuurverschillen? De handelings-

verlegenheid van de docenten heeft rechtstreeks gevolgen voor het handelen van de eigen studenten.

De crisis in de levensbeschouwing is ook een crisis in de filosofie; het is een crisis die kan worden benoemd in termen van verzwakking van identiteit, van marginalisering van waarden. Als deze crisis echt is – en de crisis is echt, dat zie ik aan mijn eigen handelingsverlegenheid en aan die van collegae – dan moeten we nagaan wat er door ons kan worden gedaan, want als wij niet in staat zijn studenten te vormen, kunnen wij geen docent zijn. De kern is voor mij: de crisis is aanwezig in de docent levensbeschouwing zelf; want met alleen een beroep op waarden wordt de crisis nog niet bezworen. De stap die we moeten zetten bestaat in het verkennen van een nieuwe horizon, eerst dus voor de docent ('de waarheid onder ogen zien').

VATTIMO OF SLOTERDIJK?

Zijn er mensen in de filosofie te vinden die ons kunnen inspireren? Ik signaleer twee mogelijkheden: Gianni Vattimo (met als steekwoord 'nihilisme') of Peter Sloterdijk (met als steekwoord 'ter wereld komen').

Eerst een korte schets waarom bijvoorbeeld Gianni Vattimo ons zou kunnen inspireren bij het hervinden van onze weg, omdat centrale argumentaties uit zijn denken ten dele ook onze handelingsverlegenheid verklaren en in breder perspectief plaatsen. De sterke kanten van zijn denken komen op twee wijzen naar voren en verklaren ten dele ook onze handelingsverlegenheid. Deze handelingsverlegenheid zou zich wel eens veel verder kunnen uitstrekken dan alleen tot de docent. Vattimo memoreert twee zaken: de noodzakelijke samenhang tussen nihilisme en wereldmacht, en de leer van het interpreteren.

Vattimo wijst nadrukkelijk op de parallelie tussen de geschiedenis van het Europees nihilisme en de geschiedenis van Europa als wereldmacht en kolonisator, als technologi-

sche macht, inclusief alle voordelen hiervan voor het dagelijks leven, en als kapitalistische macht, inclusief zijn instemming met de idee van Max Weber dat het christendom en het kapitalisme innig samenhangen. De andere tendens in onze tijd waar Vattimo op wijst is de met het nihilisme van Nietzsche gegeven gedachte dat alles interpretatie is. Er blijkt geen objectieve waarheid te bestaan, slechts de strijd van verschillende interpretaties. De taal is het instrument dat ons slechts schijnzekerheden oplevert. Het is de metafysica die een kunstmatige scheiding aanbrengt tussen de categorieën van 'waar' en 'onwaar', van 'goed' en 'kwaad', en vervolgens deze onderscheidingen exploiteert. De twee belangrijke tendensen in filosofie en cultuur die Vattimo hier onderscheidt, kunnen ons veel verhelderen over onze waarden en ons handelen.

Toch kies ik nu vooral voor Peter Sloterdijk als inspiratiebron, zonder de weg die Vattimo toont te willen afwijzen. Waarom? Het denken van Vattimo is, met alle respect, toch maar een denken. Zijn ideeën kunnen we vrijblijvend tot ons nemen. Vattimo lezen is als het kijken naar een mooie zonsondergang. Hij grijpt niet in op ons leven. En dit is iets wat Sloterdijk wel doet. Voor een deel verklaart dit misschien ook de heftigheid van zijn stijl en aanpak: hij wil naar binnen, hij wil ons vormen, hij wil ruimte scheppen.

Poetik des Anfangens

Peter Sloterdijk houdt ons voor dat we niet zozeer zouden moeten spreken van 'levensbeschouwing' als wel van een 'poëtica van het begin (van het leven)'.

De eerste les die Sloterdijk ons leert, bestaat erin dat hij ons te overdenken geeft om de idee van levensbeschouwing te begrijpen vanuit de idee van een 'levensbeginpoëtica'. Waarom dit woord en wat zijn de voordelen ervan? Wat doet het woord 'poëtica' ons meer zien dan het vlakke 'beschouwing'? Het maakt, bijvoorbeeld, dat wij ons realiseren dat een 'beschouwing' iets passiefs heeft terwijl het spreken in termen van een 'poëtica' getuigt van een actieve inzet.

In de poëtica van het bestaan die Sloterdijk schetst staan twee bewegingen centraal: het ter-wereld-komen en het ter-sprake-komen. Anders dan het geval is bij het in-de-wereld-zijn van Heidegger is voor Sloterdijk de ruimtelijke wereldplek die iemand inneemt al direct belangrijk en essentieel. Parallel aan het ter-wereld-komen schetst Sloterdijk de beweging van het ter-sprake-komen als even essentieel. Ook de taal is dus van existentieel belang en niet zomaar een instrument waarmee gedachten uitgedrukt en meegedeeld kunnen worden.

Beide existentiële 'bewegingen' voeden ons en laten zich door ons voeden. Hier komt het belang aan de oppervlakte dat Sloterdijk hecht aan ervaringen en gevoelens die ons leven voeden, beïnvloeden en sturen.

Peter Sloterdijk heeft inmiddels een groot oeuvre opgebouwd, een oeuvre dat uitermate relevant is voor een docent levensbeschouwing. Een viertal geschriften is voor ons onderwerp in het bijzonder van belang. Het betreft allereerst de boeken *Zur Welt kommen–Zur Sprache kommen* en *Sferen*, en daaruit met name de inleiding. Verder zijn delen uit *Woede en tijd* en *Het heilig vuur* van belang.¹

Wat kunnen we leren uit de geschriften van Sloterdijk als het gaat om de vraag hoe de docent levensbeschouwing de door ons gememoreerde crisis te lijf dient te gaan? Globaal genomen kunnen we van hem leren dat 'de identiteit van de actor' vooral betekent 'twee-eenheid', en ook 'ter wereld komen' en 'ter sprake komen'; en ook dat de 'crisis' staat voor 'woede' en 'beschaving'; en tot slot dat de handelingsverlegenheid van de actor moet worden aangepakt door zich open te stellen voor 'dialoog'. In het verlengde van Sloterdijk willen we ook de stelling formuleren dat we door ons te verdiepen in de antropologie een oplossing vinden voor onze handelingsverlegenheid en onze verborgen gehouden waarden.

ANTROPOLOGISCHE BEGRIPPEN ALS
TOEGANGSPOORT TOT DIALOOG?

Laten we kijken welke middelen Sloterdijk inzet voor zijn doel. Aangezien hij filosoof is van opleiding, zijn de middelen van talige aard en bestaan ze meestal uit bepaalde beeldende begrippen. We zullen deze begrippen langs lopen.

Sferische ervaringen

Dat 'iedere mens leeft in de wereld' is in een bepaald opzicht een tamelijk zinloze uitspraak, want hoe zou het anders kunnen? Toch is Heidegger met zijn in-de-wereld-zijn beroemd geworden. Blijkbaar zegt het iets wezenlijks van de mens dat hij in de ruimte van de wereld leeft. Sloterdijk zet hier zijn leer van de sferen in. De mens leeft in ruimten, in sferen. Van de geboorte af aan is de mens opgenomen in verschillende soorten sferen en ruimten. Bijzonder hieraan is volgens Sloterdijk de noodzaak ervan. Wij zijn opgenomen in talloze sferen via welke we met anderen verbindingen aangaan. Maar de moderne mens dreigt, zoals Durkheim al aangaf, steeds meer een atoom te worden, een individu zonder vaste verbindingen met anderen. Handelen is verbindingen aangaan, handelingsverlegenheid betekent dat ik me ophoud in mijn eigen ruimte en sfeer, en blijkbaar niet in staat ben met andere sferen verbindingen te maken. En dit niet figuurlijk, maar letterlijk genomen.

Ter wereld komen

Met een sprong als het ware, onmiddellijk, komt de mens ter wereld. In de woorden van Sloterdijk: onmiddellijk komen we te samen, mens en wereld. Essentieel aan ons is het 'komen', het 'beginnen', de genese. Dat de wereld er ook direct is, heeft gevolgen voor ons bestaan, voor onze poëtica van het begin. We zijn in ons begin al omringd door mensen, dingen, zaken, staten, natuur. En eigenlijk kunnen we niet eens zelf aan iets beginnen, want behalve dat we alles eerst zelf moeten leren, zijn we 'stom', en zonder enige vorm

van expressie. We kennen de woorden nog niet. We zijn dus enerzijds begenadigd, want getekend door een dynamisch begin dat ons de mogelijkheid biedt van ontwikkeling en verandering, maar anderzijds kennen we ernstige barrières, want zonder woorden, zonder communicatie, kunnen we niet bouwen. Het begin zou dan onmiddellijk ook het einde kunnen inhouden.

Ter sprake komen

Onze tweede geboorte, ons tweede begin, vindt plaats als we ‘ter sprake komen’, tot de taal komen, als we het Duits letterlijk nemen. Op basis van het voorafgaande begrip is dit een logische en heldere gedachte uit de antropologie. Wel ligt er een cultureel dilemma in verborgen, dat we niet helemaal zullen kwijtraken. De woorden zijn niet van ons, zij bestonden al eerder. Authentieke ervaringen schilderen we altijd met geleende woorden. Is dit erg? Wel als we blijven vasthouden aan het verlangen naar authenticiteit, niet als we in het verlengde van Wittgenstein ons erbij neerleggen dat er geen privétaal bestaat en dat bijgevolg bijvoorbeeld onze waarden (verborgen of niet) pas bestaan als zij worden gearticuleerd in de taal die van iedereen is. Waarden zijn objectief noch subjectief, en dit geldt ook voor de woorden van de taal.

Radikale Autobiographik

Sloterdijk geeft een opdracht tot *Radikale Autobiographik*. Hij gaat uitvoerig in op dit begrip, want hier ligt voor hem de kern van een mogelijke oplossing voor handelingsverlegenheid. Maar hij signaleert wel de problematische grond van dit begrip. Twee filosofen plaatst hij bij de uitwerking van het begrip tegenover elkaar: Dilthey en Heidegger. Dilthey hecht waarde aan de autobiografie, aan het letterlijk inschrijven van het eigen levensverhaal in het eigen leven en de geschiedenis. Dan krijgt het leven voor mij betekenis, overzicht en structuur. Heidegger opponeert hiertegen vanuit de idee dat een mens altijd al later komt dan zijn ge-

schiedenis (voor de geboorte doen er al verhalen over het kind de ronde). Dit maakt het verlangen naar een authentieke autobiografie tot een vals verlangen, dat ook onvervulbaar zal blijven. Bovendien moet het leven van een mens worden opgenomen in de omvattende geschiedenis van de wereld. Sloterdijk tekent aan dat hij lang heeft geloofd in deze patstelling: het verlangen koesteren naar een autobiografie en tegelijk weten dat het onvervulbaar zal blijven. Binnen het kader van ons thema heet dit: verlangen naar authenticiteit en authentieke waarden (niet per se te lezen als 'subjectieve' waarden, maar vooral ook als groepscheppende en culturele waarden), en anderzijds de onmogelijkheid tot authentiek handelen (al dan niet in het klaslokaal). Uiteindelijk heeft Sloterdijk zichzelf ervan weten te overtuigen dat het wel degelijk zinvol is om aan een autobiografie te werken en hij roept ons ook op tot het maken van een 'radikale Autobiographik'. Waarom, en wat kunnen we eronder verstaan? In elk geval verwijst het naar een radicaal zelfonderzoek naar ons eigen begin, onze vroege ervaringen en beelden, ons verlangen. Ook als dit betekent dat we moeten doordringen in 'oer'-ervaringen. We laten ons niet ons leven en begin afpakken door de taal, is de paradoxale oplossing van Sloterdijk. We moeten terug naar het begin, juist vanwege de dynamiek die dan opnieuw doorleefbaar wordt en die ons op het spoor zet van onze ruimtelijke, emotionele en metafysische verbindingen met de wereld.

Woede

Het derde boek van Sloterdijk dat ik wil noemen, *Woede en Tijd*, is onlangs verschenen. Alleen al het woord 'woede' uit de titel spreekt boekdelen. Sloterdijk schetst in dit boek een alternatieve geschiedschrijving, misschien zelfs een geschiedfilosofie, waarbij hij de dynamica van de levensbeschouwing laat verlopen over de emoties en niet over de ideeën. Direct toegepast op onze situatie: we dienen als docenten onze emoties en gevoeligheden serieus te nemen,

niet alleen onze gedachten te onderzoeken. Of anders geformuleerd: handelingsverlegenheid kan onzekerheid oproepen, ongerustheid en wellicht angst, maar zeker ook woede. Woede is al heel lang, sinds het begin der tijden, een emotionele motor in de geschiedenis en een van de bouwstenen van levensbeschouwing.

Beschaving

Het echte dilemma. Een docent levensbeschouwing of een docent filosofie is er nog niet als zij of hij de crisis in zichzelf onder ogen heeft gezien en in navolging van Sloterdijk zich heeft overgegeven aan een 'radikale Autobiographik'. Ook het voeren van dialogen is niet zonder meer het panacee. Gesprekken, hoe belangrijk ook en hoe enthousiasmerend ook, zijn niet op zich beslissend. Ook niet als er volgens de meest genuanceerde regels van de dialoog en wellevendheid wordt gecommuniceerd.

Anderzijds kan geen enkele docent worden gevraagd de eigen waardenoriëntatie te vergeten of buitenspel te zetten. Ondanks de verschillende routes die Sloterdijk heeft uitgezet, moeten we concluderen dat de definitieve oplossing nog niet voorhanden is. Bovendien geldt voor ieder van ons dat als we de idee hebben dat we onze levensbeschouwing niet zomaar op *een* waarheid baseren maar op *de* waarheid en we dit zouden onderdrukken bij onszelf, we dan gevoelsmatig onszelf onder druk blijven zetten en intellectueel onszelf beschamen. In andere woorden gezegd: nuancering is een ding, gelijk hebben is iets anders. Uiteindelijk heeft het er dus de schijn van dat het ook Peter Sloterdijk ontbreekt aan gedachten en strategieën om onze levensbeschouwelijke crisis te bezweren. Tenzij we bereid zijn, althans volgens Sloterdijk, ons idee van beschaving te overdenken.

Laten we een kort moment stilstaan bij dit woord, beschaving, dat tegenwoordig minder vaak wordt gebruikt en ingezet dan vroeger en dat in de nieuwste tijd zelfs lijkt te zijn vervangen door een ander woord, cultuur. Het voordeel

van het gebruik van het woord cultuur lijkt erin te schuilen dat het een meer neutrale en beschrijvende connotatie heeft dan het woord beschaving. Peter Sloterdijk, zo merk ik tussendoor op, is een van onze nieuwste filosofen; zijn gebruik van het woord beschaving gaat in feite in tegen de geest van de tijd. In elk geval hebben we hier met een opmerkelijk feit te maken.

Past nu de inzet van beschaving volgens Sloterdijk in het stramien dat we zojuist hebben gevonden? Ten dele wel, en ten dele niet, en deze combinatie van traditie en vernieuwing zou wel eens de kracht kunnen uitmaken van de aanpak van Sloterdijk. Ten dele wel, want beschaving is gebonden aan waarden, ervaringen, emoties, waarheid en autobiografie. Ten dele niet, want dit leidt volgens Sloterdijk (en hij is hier zeer pertinent in) juist tot een zelfbeperking in het contact met anderen. Beschaving inzetten, en zo verbindingen met anderen aangaan, leidt niet tot verlies noch tot gedwongen versmelting.

Wanneer we de bovenstaande antropologische elementen vertalen naar de situationele handelingsverlegenheid, dan ontstaat er wat we een 'kleine poëtica van de aanvang' voor docenten (en burgers) kunnen noemen.

Sferische ervaringen: we gaan op zoek naar ervaringen die laten zien waar en op welke wijze we verbindingen maken, of we überhaupt verbindingen willen en kunnen maken. Dit is juist relevant als tegenwicht bij de moderne tendens om iedereen vooral voor en over zichzelf te laten nadenken als bron. Wellicht is het zo, althans dat lijkt Sloterdijk te suggereren, dat de eigenlijke existentiële bronnen in de verbindingen liggen en niet in de afscheidingen. (Wat pedagogisch waarschijnlijk al veel langer weten.)

Ter wereld komen: we komen het klaslokaal (letterlijk of figuurlijk) een aantal keren opnieuw binnen. Een les telkens opnieuw beginnen is misschien didactisch gezien niet verantwoord, maar als overdenking en imaginair experi-

ment brengt het ons het bewustzijn van het opnieuw mogen beginnen.

Ter sprake komen: meertaligheid brengt niet per definitie verwarring en uitstel. Meertaligheid brengt ook de mogelijkheid van herformulering, van het opnieuw vragen naar betekenis, naar de herhaling van woorden. Lesgeven, ten slotte, is niet iets zeggen, maar vooral iets herhalen. Of hetzelfde door anderen laten zeggen.

Radikale Autobiographik: volgens Sloterdijk biedt dit de enige weg tot zelfreflectie. Terug naar vroeger, terug naar het kind in ons. Dit klinkt obligaant, maar als we het letterlijk nemen, houdt het in dat we, zuiver reflexief, zoals de grote filosofen van de traditie ons hebben geleerd, de kracht ondergaan van ervaringen.

Woede: niet altijd of alleen maar woede natuurlijk. Wat telt is het oog hebben voor de kracht en invloed van woede. Ook oog hebben voor andere emoties, maar vooralsnog telt vooral de woede (bij alle partijen, inclusief onszelf).

Beschaving: het primaat in het contact met anderen ligt bij beschaving en niet bij levensbeschouwing of filosofie, zo kunnen we het naar ons thema toe vertalen. Een variant zou kunnen zijn dat we zeggen dat het primaat ligt bij 'tolerantie' maar dan wel in de uitwerking die Spinoza eraan gaf. Voor Spinoza hield tolerantie in het onder kritiek stellen van de eigen gedachten en de gedachten van anderen. In zijn politieke filosofie is opvallend genoeg tolerantie synoniem met kritiek van onze waarden en waarheden.

Verbindingen maken, zelfreflectie, tot spreken brengen, luisteren naar anderen, dit zijn in feite de elementen van de dialoog. De antropologie van Sloterdijk, zo zou ik willen onderstrepen, brengt ons ertoe de dialoog te praktiseren.

Hoe moeten we ons dit voorstellen, dit voortbrengen van dialogische sferen en het inrichten van dialogische ruimten? En verder, het is van belang ons te realiseren dat Sloterdijk er weliswaar op antropologische gronden terecht toe overgaat de mens een dialogisch wezen toe te schrijven, maar daarmee is er nog niet een concrete, werkbare en voorstelbare ontmoetingsplaats ontstaan. Sloterdijk is filosoof: hij analyseert, beschrijft en roept op. Maar hij is niet een ontwerper van leer- en dialoogsituaties. Pas als we beginnen met oefenen, in zelfdialoog, in dialoog met anderen, in dialoog met onze omgeving, komen we tot een praktische articulatie van de Sloterdijkiaanse antropologie. En na het oefenen komt er ruimte voor het analyseren en het keren van onze handelingsverlegenheid en voor de articulatie van waarden.

Zijn er ook filosofen-voorgangers te vinden die voorbeelden geven van dialogische methoden en die daarmee ons middelen in handen geven om de antropologie van Sloterdijk te operationaliseren? Twee filosofen zouden in aanmerking kunnen komen: Matthew Lipman en zijn toekomstonderzoek, en Donald Schön en het reflectief practicum.

Lipman staat vooral bekend als de ontwikkelaar van kinderfilosofie. Maar in een documentaire zag ik een andere boeiende kant van zijn werk. Zijn studenten bezochten namelijk niet alleen basisscholen, maar ook middelbare scholen in achterstandswijken. In een van deze scholen zagen we een student lesgeven aan een groep 'kansarmen'. Wat deed hij? Hij verkende met hen hun toekomst, hun toekomstverwachtingen en hun toekomstidealen. De student schreef de woorden die de leerlingen noemden op het bord. De woorden kregen door het gesprek, door het benoemen en door het opschrijven op het bord een zelfstandig karakter. Door deze aanpak van het vragen stellen, gecombineerd met de persoonlijke aandacht, werd het ver-

langen van de leerlingen geobjectiveerd en kreeg het voor henzelf een herkenbare vorm. Eigenlijk kregen de leerlingen les over zichzelf, of nog anders gezegd: zij gaven zichzelf les over zichzelf. Een effect van de lessen bleek te zijn dat meer leerlingen opgingen voor een diploma dan daarvoor.

Donald Schön is een ontwikkelaar van reflectiemethoden. Hij is er wereldberoemd mee geworden. Zelf heeft hij een opleiding in de filosofie genoten. Schön heeft twee fascinerende methoden ontwikkeld waarin dialoog met zichzelf en dialoog met anderen worden benut om reflectie te verstevigen en te komen tot wat hij 'reframing' noemt, een heroriënteren van het zelf op zichzelf door nadrukkelijk het belang en het perspectief van de ander bij de reflectie te betrekken. Voor de zekerheid: deze heroriëntatie geldt voor alle betrokkenen, niet alleen voor een van de partijen.

Wellicht is het goed toch ook nog een keer op Vattimo terug te komen. Met Vattimo halen we een uiterst waardevolle, externe lijn van reflecteren (en autobiografie) binnen: het is de lijn van het verkennen, het analyseren en het interpreteren. Wat Sloterdijk doet is een interne lijn van reflectie ontwikkelen, die loopt van resoneren (het bij onszelf opwekken van de lust tot autobiografische reflectie), via reflecteren an sich (het tonen van de twee-eenheid die wij zijn, elkaars weerschijn opvangen), naar het dialogiseren (onzelf in verhouding tot anderen en in gezelschap van anderen ter sprake brengen). Beide filosofische lijnen zijn waardevol.

Zijn we nu veroordeeld tot een leven van louter dialoog, wederzijds begrip en respect, en toch weer tot het achterhouden van onze principes en waarden? En dit zowel in de samenleving als in de microsamenleving van het klaslokaal? Wordt het adagium: 'dialogiseren tot we een ons wegen'?

Een kort antwoord: dialoog geeft geen oplossing voor handelingsverlegenheid. De dialoog is een 'geestelijke oefening' en daarmee de oplossing zelf. Dit betekent juist ook voor Sloterdijk: de docent treedt in dialoog met zichzelf

en met zijn gezelschap (leerlingen, studenten, collega's, beroepsbeoefenaren, wellicht ouders). Het draait om het voorwerk dat we verrichten. Hoe serieus gaan we om met de dialoog met onszelf? Hoe serieus gaan we vervolgens om met de dialoog met ons gezelschap? Bij een operationalisering van de antropologie van Sloterdijk kan het niet anders of wij zullen onze handelingsverlegenheid afleggen, omdat we onze waarden en principes niet meer hoeven te verbergen en ook niet meer kunnen verbergen. Ik zie dit als de operationalisering van wat ik de 'interne lijn' noemde. En daarnaast, bij de operationalisering van de even noodzakelijke 'externe lijn' zullen we, zo lijkt me, toch ook veel Vattimo over het nihilisme moeten blijven lezen.

NOOT

- 1 P. Sloterdijk, *Zur Welt kommen – Zur Sprache kommen*, Frankfurt am Main, 1988; id., *Sferen*, Amsterdam 2007; id., *Woede en tijd*, Amsterdam; id., *Het heilig vuur. Over de strijd tussen Jodendom, christendom en islam*, Amsterdam 2008.